

УДК 94-054.6(477.51)"1800-1899"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-140-153

О. О. Лейберов

голова профкому працівників Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

**Дворянство Ніжинського повіту
Чернігівської губернії у XIX столітті:
демографічне та економічне становище**

Стаття присвячена вивченню демографічного та економічного становища дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії у XIX столітті на основі архівних документів. У статті розглянуті кількісні показники дворянського стану повіту. Простежені шляхи формування та фактори, що впливали на зміну чисельного складу місцевого дворянства. Зроблені висновки, що головними чинниками, що виступають регуляторами кількісного складу дворянської верстви у повіті були військова та статська служба, а також законодавчі ініціативи та реформи центральної влади відносно вищого стану. Особлива увага приділена співвідношенню спадкового та особистого дворянства.

Вивчена економічна база повітового дворянства початку століття, яка ґрунтувалася на володінні селянами-кріпаками. Розглянута динаміка дворянського землеволодіння у пореформений час, коли головною ознакою багатства стала земля. Проаналізовані зміни, які відбувалися у сфері приватної земельної власності.

Дослідження показало, що Ніжинський повіт протягом усього XIX століття залишався повітом дрібнопомісних та середньопомісних землевласників. Відсоток багатих поміщиків був незначним, але зростає протягом усього століття.

Ключові слова: провінційне дворянство, демографія, землеволодіння, економічні характеристики, Ніжинський повіт.

Останнім часом у вітчизняній історичній науці активізувався напрям дослідження соціальних еліт українського суспільства. Протягом усього XIX століття верствою, що займала панівне становище в українському суспільстві було дворянство. Саме представники цієї соціальної групи виступали провідниками всіх соціально-економічних, культурно-релігійних процесів, що тривали на українських землях у складі Російської імперії. Разом з тим історія українського дворянства в означений період залишається найменш дослідженою темою. Без всебічного вивчення еволюції дворянського стану неможливо повноцінно уявити життя тогочасного суспільства на Україні. Останнім часом світ побачили солідні дослідження, присвячені вивченню

історії та розвитку українського шляхетства в імперський період. Разом з тим історія дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії практично не була об'єктом серйозного наукового дослідження.

Дореволюційна історіографія досліджуваної нами проблеми представлена кількома працями дворянських істориків, для яких характерна описовість та відсутність порівняльного аналізу [1–2]. У радянській історіографії тема дослідження історії дворянства не була пріоритетною. Автори, які вивчали дворянство, як соціальну групу, робили тенденційні висновки, розглядаючи його як виключно "експлуататорський клас". Разом з тим праці радянських істориків спираються на широке коло джерел та містять солідну інформаційно-статистичну базу [3]. Історіографія доби незалежності України представлена лише кількома науковими розвідками місцевих краєзнавців. Так, дослідник Г. Дудченко присвятив свою працю вивченню генеалогії та походження ніжинського дворянства у XVIII столітті [4]. Відомий історик М. Потапенко дослідив вплив польського елемента на формування повітового дворянства [5]. Навіть солідне узагальнююче історичне дослідження "Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії" не розкриває всіх основних питань, пов'язаних з історією становлення, формування та розвитку ніжинського дворянства. Його автори О. І. Гуржій та Ю. А. Русанов приділили основну увагу загальним питанням розвитку дворянства в Російській імперії та перетворенню української шляхти та козацької старшини у російське дворянство у XVIII столітті [6]. Період XIX століття практично ними не досліджений. Дослідники тією чи іншою мірою висвітлили питання соціально-політичного розвитку дворянства Лівобережної України та Чернігівської губернії, культурного розвитку повітового шляхетства, його етнічного походження та діяльності корпоративних структур, але оминули своєю увагою проблеми, пов'язані з економічним та майновим становищем дворянства у XIX столітті, у тому числі питання розвитку дворянського землеволодіння та поміщицького господарства. Досі залишається нез'ясованою навіть чисельність дворянства Ніжинського повіту. Саме тому вивчення даних питань дає змогу виявити не тільки закономірності, притаманні розвитку малоросійського дворянства в означений період, а й проаналізувати особливості його розвитку, узагальнити та зробити певні висновки, які можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях.

На кінець XVIII – початок XIX століття дворянство у Російській імперії повністю сформувалось як окрема соціальна група, "благородний" стан. "Жалувана грамота..." 1785 року визначила його особисті

та корпоративні пільги та привілеї, права й обов'язки дворянства. Разом з тим дворянство по всій імперії не являло собою єдиного, монолітного класу, а й поділялося на різні прошарки та підгрупи. Критеріями цього розподілу в першу чергу були майнові статки дворянства та особистий соціальний статус кожного дворянина в межах всієї шляхетської страти. Особливо це було помітно у Малоросійських губерніях, де дворянство було чисельним та не надто багатим.

Так, дворянство поділялося на дві основні групи – спадкове та особисте. До останньої групи належали чиновники IX–XIV класів Табелю про ранги. Чисельність особистого дворянства на початку XIX століття визначити не можливо, оскільки статистичні документи того часу наводять загальну кількість особистих дворян та класних чиновників. Особистих дворян можна відносити до благородного стану лише умовно, оскільки вони не мали низки привілеїв, якими користувалися спадкові дворяни. Вони були звільнені від сплати подушного податку, рекрутчини та тілесних покарань, але разом з тим вони не мали права володіти селянами-кріпаками та брати участь у роботі дворянських корпоративних організацій. Юридично тільки спадкові дворяни володіли всіма правами, пільгами та привілеями особистого та корпоративного порядку. Російським законодавством вони поділялися на шість груп, де головним стратифікаційним критерієм було джерело отримання дворянства. До першої групи належали особи, яким шляхетство було пожалуване правлячим монархом, друга група – це дворянство отримане шляхом військової служби, третя – шляхом статської служби, до четвертої відносилися іноземні дворянські роди, п'ята група включала в себе титуловане дворянство, а остання складалася з давніх благородних родів, які могли довести своє шляхетне походження від предків, що жили за 100 років до видання "Жалуваної грамоти...". Однак на середину XIX століття ці розряди втратили своє значення і приналежність до жодного з них не давала особистих привілеїв. Вони враховувалися лише під час запису нових дворян у губернські дворянські книги. Як свідчить аналіз статистичних даних про походження ніжинського повітового дворянства (дворянські списки, родословні книги, формуляри), 94,5 % всіх носіїв шляхетного звання належали до другої та третьої груп, тобто отримали своє дворянство службою. Незначний відсоток у повіті складали представники титулованих родів (князі Баратови та Жевахови, пізніше Голіцини, Безбородьки та Щербатови) та представників іноземних дворянських родів, які мали володіння у повіті (фон Шенерти, Штейгерси, фон дер Брінкіни) [7].

Оцінити чисельність ніжинського повітового дворянства на початок XIX століття дуже складно. Регулярні статистичні матеріали,

що зберігаються у архівних фондах, дозволяють більш-менш точно визначити кількість дворян, починаючи тільки з середини століття. Для аналізу абсолютної та відносної чисельності шляхетства повіту першої половини XIX ст. ми використовували низку документів, що зберігаються у фондах Ніжинського відділу збереження документів Чернігівського обласного державного архіву. Це родословні книги, відомості, дворянські формулярні списки, виборчі списки, документи рекрутського присутствія, судові документи. На основі вищезгаданих джерел, нами складена таблиця, яка дозволяє простежити основні демографічні зміни у дворянському стані Ніжинського повіту.

Таблиця 1
Динаміка чисельності дворян Ніжинського повіту у XIX столітті

Рік	Спадкові дворяни				Особисті дворяни				Всього
	у місті		у повіті		у місті		у повіті		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
1803									1440 (589 чол.; 851 жін.)
1832									436 чол.
1836	29	31	365	366	36	34	197	220	1278
1850	211 осіб чоловічої статі				244 особи чоловічої статі				455 чол.
1852	52	56	239	242	72	78	278	285	1302
1853	49	52	237	239	73	80	280	288	1298
1854	48	50	248	249	75	85	289	293	1337
1855	42	47	201	208	73	82	210	225	1038
1856	43	52	203	211	81	88	214	229	1121
1861	47	45	213	219	59	72	241	253	1149
1862	49	43	217	221	60	71	244	261	1166
1863	52	41	218	216	59	74	249	268	1177
1864	49	43	213	205	58	69	253	266	1156
1865	52	41	208	220	49	68	253	266	1162
1866	50	42	209	220	47	66	257	266	1157
1867	48	53	219	221	46	59	259	267	1172
1868	47	55	227	223	43	57	262	271	1185
1869	49	52	222	224	39	56	270	268	1180
1870	50	56	216	227	41	54	271	259	1174
1874	47	60	235	242	49	64	283	269	1249
1875	43	58	231	245	48	61	280	265	1231
1876	40	56	225	240	46	60	275	270	1212
1877	44	58	230	242	50	65	281	292	1262
1878	48	56	232	246	54	67	280	291	1274
1879	46	60	230	264	56	70	286	304	1316
1880	48	64	232	268	60	82	292	312	1358
1897	1606 спадкових дворян				2573 особистих дворян				4179

Чисельність дворянства майже завжди регулювалась державою і дворянство Ніжинського повіту не було виключенням. З таблиці 1 видно, що за першу третину XIX століття кількість дворян повіту значно скоротилася. Це пояснюється низкою причин. По-перше, в

основний документ, що нами використовувався для підрахунку чисельності дворян повіту на початку століття "Ведомость о жителях в Нежинском повете господах дворянах с показанием фамилий, детей мужского и женского пола и в каких губерниях и уездах и по малороссийских поветах и где имеют с фамилиями жительства" (січень 1803 р.), були внесені всі особи, які вважали себе шляхетного походження. Разом з тим це не означало, що всі вони були визнанні у дворянському достоїнстві урядовими установами. У "Ведомость..." були внесені між іншим 11 сімей (76 осіб), які вважали себе дворянами, але на момент складання документу не надали цьому підтвердження і знаходилися "у окладах" (подушному – 8 сімей, міщанському – 1 родина, козацькому – 2 сім'ї), тобто сплачували податки. Тому вважати їх повноцінними дворянами у нас підстав не має. У 20–30-х рр. XIX ст. по всіх українських губерніях (Правобережжя, Малоросія, Слобожанщина, де представників дворянства було у 3–4 рази більше ніж у власне російських губерніях) державними установами проводилися "разбори шляхти", тобто з'ясування та перевірка справжнього походження претендентів на дворянство. Слід зазначити, що майже третина претендентів таку перевірку не проходила. У результаті урядових перевірок (а вони проводилися кожні три роки) чисельність повітового дворянства значно скоротилась. На 1836 рік у повіті нараховувалося 1278 представника вищого соціального класу, що на 162 особи (або на 11,25 %) менше ніж на початку століття [8].

Починаючи з середини століття, чисельність як спадкового, так і особистого дворянства у повіті поступово зростає. Цей приріст повністю відповідає природньому приросту населення (1,8–2,5 % на рік), який був характерним на той час для дворянства імперії. Певний демографічний спад можна помітити у роки Кримської війни 1853–1856 рр., пік якого прийшовся на 1855 р. (чисельність дворян скоротилась більше ніж на 20 %) [9]. Вийти на довоєнний рівень вдалося тільки у 1879 р., тобто через 24 роки. У 1855 році населення Ніжина нараховувало 19 552 мешканця (10 432 чоловіків та 9 120 жінок, з яких 36 осіб чоловічої та 39 осіб жіночої статі належали до страти спадкового дворянства, а 119 та 149 осіб відповідно, були особисті дворяни) [10]. Таким чином, дворяни складали 1,75 % (0,38 % – спадкові, 1,37 % – особисті) від населення міста, що є доволі високим показником. Документи за 1855 рік повідомляють, що "від епідемічної хвороби холери померло 85 чоловіків та 87 осіб жіночої статі" [11]. Якщо до цього додати відповідну кількість померлих у повіті, то цифра загального спаду буде значною. Не слід забувати, що у цьому ж році на території повіту була сформована ополченська дружина, де всі

офіцерські посади були зайняті представниками дворянської верстви. У кінці року дружина була відправлена на територію Війська Донського для підсилення військ наказного отамана генерал-ад'ютанта Хомутова, що діяли на Північному Кавказі проти мюридів Шаміля. Зрозуміло, що дворяни-офіцери у річну статистику не потрапили. Крім того, на території губернії були сформовані кінні козачі ополченські полки, де офіцерські посади також займали представники ніжинського повітового дворянства. Незважаючи на те, що ополченські частини, сформовані на Чернігівщині участі у боях не брали, але через хворобу та голод не всі ополченці повернулися на Батьківщину після завершення військових дій.

Суттєве зростання дворянства повіту припало на період з 1880 до 1897 рр., коли був проведений Перший загальний перепис населення імперії. За ці сімнадцять років його чисельність збільшилася на 207,7 %. Ця цифра відповідає показнику зростання чисельності дворянства в цілому по всій імперії. Середній показник зростання по країні становив 1,2–2,2 рази залежно від губернії. Це можна пояснити в першу чергу тим, що перепис проводився методами особистого опитування, що приводило до завищення чисельності благородного стану. Адже кожен, хто вважав себе представником дворянства, міг ствердно відповісти на питання своєї станової приналежності.

Ще одна особливість демографії повітового дворянства Ніжинського повіту, яку можна побачити при аналізі таблиці 1, полягає в домінуванні представників особистого шляхетства над представниками спадкового. Справа в тому, що у всіх російських губерніях (окрім столичних), а також у Харківській, Катеринославській, Бессарабській губерніях, не говорячи про три Правобережні губернії (Подільську, Волинську та Київську) кількість представників спадкового дворянства була значно вищою за кількість особистого шляхетства. На нашу думку, це можна пояснити тим, що з самого початку формування малоросійського дворянства у Чернігівській губернії ще у XVIII столітті, відсоток особистого дворянства був значний. Звання козацької старшини, якими володіла більшість ніжинської шляхти, при нобілітації переводилися у нижні чини Табелю про ранги (XII–XIV). А довести своє благородне походження більшість представників місцевої шляхти не змогли. Просування по статській службі у провінційному Ніжині не було таким стрімким, як у губернських містах чи столиці, і тому мало хто з чиновників міг вислужити чин вище титулярного радника (IX чин Табелю про ранги). Крім того, вже згадана державна політика у сфері визнання дворянства, обмежувала перехід особистих дворян у групу спадкових. А після ряду наказів Миколи I та

Олександра II, коли були підвищені чини для отримання спадкового дворянства (з 1845 р. – майора на військовій службі та статського радника на цивільній, а з 1856 р. – полковника та дійсного статського радника відповідно) це стало практично не можливим.

Іншим стратифікаційним критерієм дворянства цього періоду виступали прибутки та розміри власності. Від них більшою мірою ніж від чину, займаної посади, освіти і навіть походження залежав статус кожного дворянина у суспільстві. До 1861 року головним критерієм багатства дворян було душеволодіння або кількість селян-кріпаків записаних за тим чи іншим поміщиком. Зрозуміло, що в силу тієї обставини, що тільки спадкові дворяни мали право володіти кріпаками, ми можемо встановити економічні можливості тільки цієї групи дворянства. Особисті дворяни, що перебували на статській службі або у відставці, мали незначні посадові оклади та пенсії в розмірі від 30 до 120 крб на рік, а для підтримки відповідного дворянину статусу та способу життя, навіть у провінції потрібно було мати статки не менше 200–300 крб на рік. З точки зору економічного становища (прибутків), помісне дворянство поділялося на три страти – нижчу, середню та вищу. В історичній науці прийнята така градація – нижча страта, складалася з безпомісних і малопомісних дворян із кількістю кріпаків чоловічої статі до 20 осіб, середня – з середньопомісних, які володіли від 21 до 100 ревських душ, а представники вищої страти володіли більш як 100 кріпосних [12]. Така схема стратифікації дворянства за майновою ознакою носить умовний характер, однак вона дозволяє виділити серед місцевого дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну й впливову верхівку.

Таблиця 2

**Майнове становище дворян Ніжинського повіту
у першій третині XIX століття**

Число душ чол. статі	1803 рік		1820 рік		1832 рік	
	Число поміщиків / %	У них селян / %	Число поміщиків / %	У них селян / %	Число поміщиків / %	У них селян / %
Не мали кріпаків	125 / 40,8	-	-	-	-	-
Від 1 до 20	128 / 41,8	999 / 11,5	314 / 77,7	1240 / 7,7	345 / 79,2	1994 / 12,4
Від 21 до 100	40 / 13,1	1733 / 19,95	54 / 13,4	2258 / 14	59 / 13,5	2445 / 15,2
Від 100 і більше	13 / 4,3	5953 / 68,55	36 / 8,9	12630 / 78,3	32 / 7,3	11672 / 72,4
РАЗОМ	306 / 100	8685 / 100	404 / 100	16128 / 100	436 / 100	16111 / 100

Аналізуючи дані таблиці 2, можна зробити наступні висновки. На початку XIX століття серед повітових поміщиків переважали дрібно-помісні власники з незначною кількістю ревізьких душ або взагалі без них. При цьому слід наголосити, що економічна ситуація в імперії була відносно стабільною. До найзаможніших дворян повіту належали брати Григорій та Матвій Яковичі Почеки. Вони володіли 2481 та 144 кріпаками відповідно [13]. Прем'єр-майор Петро Якович Жураковський був власником 841 ревізької душі [14]. За його 6-річною племінницею Софією, дочкою померлого брата Андрія, що залишилася круглою сиротою, було записано 592 кріпака. У володінні відставного підполковника Андрія Яковича Шаули в містечку Носівці було 409 кріпаків. Удова колезького радника Мотаніса Олена Василівна разом з двома своїми синами володіла у с. Липів Ріг 355 селянами [15]. До повітових багатіїв належали статський радник та кавалер Петро Іванович Симановський, брати Яків та Григорій Мандрики, майор В. П. Ракушка-Романовський, родини Забіл, Танських та фон ден Брінкнів.

Після наполеонівських війн 1805–1814 рр. господарство більшості поміщиків занепадає, це було пов'язано не лише з тяготами війни та масовими рекрутськими наборами, а й з інфляцією, що розпочалась, ще до війни та загальною економічною кризою, що охопила країну. У 1820 році в повіті нараховувалося 404 поміщика, що володіли кріпаками. У цей час повіт складався з 11 волостей, до складу 9 волостей входили села та хутори, а окремо були виділені містечко Носівка та місто Ніжин. У Веркіївській волості проживали 21 поміщик, що володіли 2797 ревізькими душами (тут 2648 кріпаків належало графу Кушельову). У селах Черняхівці, Липів Ріг, Березанка та Переяславка 682 селянина належали 17 власникам. У Дроздовській волості 34 поміщика володіли 626 кріпаками. Співвідношення кріпаків до їх господарів у Дремайлівській волості було ще меншим, 77 селян та 12 власників. У Талалаївській волості на 36 поміщиків приходилося 2517 кріпаків. У Монастирищинській волості 1030 селян належали 46 власникам. У Володьковій Дівиці на навколишніх селах (Синяки, Кропивне) 2728 ревізьких душ знаходилося у володінні 23 поміщиків, найбагатшим з яких був граф С. Румянцев (1934 душі ч. с.). У волості Лосинівській 22 поміщика володіли 3817 кріпаками. Причому 14 поміщиків волості мали у володінні більше 100 душ, тобто відносилися до вищої страти дворянства. Мринська волость не віділялася багатими поміщиками. Тут маєтностями, що нараховували більше 100 душ володіли тільки двоє поміщиків – брати Забели. А всього у волості проживало 44 власники, що мали записаних за собою 716 ревізьких душ. Власники з містечка Носівки, а їх нараховувалося 68 осіб, мали у своєму володінні тільки 557 кріпаків. Ще

гіршою ситуація була по місту Ніжин. Тут 581 селянин знаходився у власності 81 господаря. Таким чином, 16 128 селян-кріпаків склали багатство 404 власників. За проведеними підрахунками господарів, що мали більше 100 душ було всього 36 (8,9 %), причому два з них мали більше 1000 душ [16]. Ці 36 власників спільно володіли 12 630 кріпаками або 78,3 % всіх залежних селян повіту. На 1832 рік ситуація мало змінилася. З наведеної таблиці видно, що за тридцять років з початку століття кількість дворянських родин зросла на 130 (42,5 %). Відсоток малопомісних дворян у Ніжинському повіті мало зменшився та становив 79,1 %, але при цьому кількість родин бідних дворян зросла до 345, середньопомісних родин було 59, але їх відсоток від загальної кількості практично не змінився і становив 13,5 %, натомість кількість великопомісних дворянських родин зросла майже втричі до 32, але у відсотках цей показник збільшився тільки на 3,1 %. Значними душеволодільцями у повіті залишалися фон дер Брінкіни (354 кріпаки), Почеки (293 д.ч.с.), Танські (446 кріпаків), Баратови, Жевахови, Раківичи, Забели, але з'явилися і нові – граф Кушельов (2654), графиня Варвара Голіцина (480 душ), граф Апраксин, князь Іван Кекуатов [17].

Після видання імператорського маніфесту про відміну кріпацтва (1861 р.) кардинальним чином змінилось розуміння багатства у дворянському оточенні. Замість скасованого душеволодіння головним показником багатства стало землеволодіння. У 1861 році у володінні 606 повітових дворян-землевласників знаходилося 89 826 десятин та 2108 сажнів землі [18]. У дослідницькій літературі прийнятий такий розподіл щодо визначення багатих та бідних землевласників. Так, до бідних землевласників відносять тих, хто мав у володінні від 1 до 100 десятин землі. Середні за статком власники володіли від 101 до 500 десятин, до багаті страти відносили власників, що мали більше ніж 500 десятин. На момент відміни кріпосного права у повіті нараховувалося 21 поміщик середнього достатку та 4 власники мали понад 1000 десятин [19]. За перші п'ять років, що пройшли після реформи, дворянське землеволодіння у повіті скоротилося до 80 101 десятини, але вже наступного 1867 року воно зросло до 84 334 десятин. Тенденція зростання продовжувалась до 1868 р., коли воно склало 88 118 десятин. Після цього дворянське землеволодіння у повіті почало поступово зменшуватися: у 1869 р. – 87 727 десятин, у 1870 р. – 87 630 десятин [20]. Разом із зменшенням землеволодіння зростала кількість землевласників. У 1876 р. 798 поміщиків володіли 87 541 десятиною [21]. А вже у 1878 р. на долю 827 землевласників припадало 87 369 десятин та 2 254 сажнів [22]. Проведені нами підрахунки показали, що 697 землевласників повіту належали до групи бідних (84,3 %), 110 мали в своєму володінні більше 100 десятин і тому

відносилися до середньої страти (13,3 %) і тільки 20 осіб мали більше півтисячі десятин (2,4 %), причому 13 з них були дуже багаті і володіли понад 1000 десятин землі. Серед найбільших землевласників були цукрозаводчик Микола Терещенко, князь Михайло Голіцин, Григорій Галаган, графиня Варвара Гудович, княгиня Щербатова, Андрій Забіла, значні земельні угіддя належали родинам Троцин, Крушковських, Почек, Фальковських, Парпур, Глебових [23]. Порівнюючи динаміку руху дворянського землеволодіння у Ніжинському повіті з аналогічними процесами у власно російських губерніях, можна побачити низку особливостей. По-перше, на Ніжинщині удільна вага землеволодіння місцевих поміщиків була значною, їм належало до 65 % від загальної площі орної землі у повіті. Натомість у Тверській губернії поміщикам належало тільки 39,2 %. За 25 пореформених років дворянська земельна власність у Тверській губернії скоротилася на 25,8 %, а у Ніжинському повіті всього на 2,7 %. У російських губерніях Центрально-промислового району переважали середньопомісні землеволодіння (54,7 %), дрібноземельні володіння склали 37 %, а решта – 8,3 % відносилися до розряду крупних землеволодінь. На Ніжинщині, як у цілому й у всіх Лівобережних губерніях основну масу землевласників складали малоземельні дворяни, незважаючи на значні земельні площі, що зосереджувалися в руках окремих власників (Харитоненки, Терещенки), їх відсоток у структурі дворянської приватної земельної власності був незначним.

Підбиваючи підсумки, необхідно наголосити на тому, що дворянство Ніжинського повіту протягом усього XIX століття не було єдиною, монолітною соціальною стратою, а поділялося на різні групи та підгрупи залежно від різних чинників (майнового становища, посади, чину, походження). Особливо цей розподіл був помітний серед представників спадкового та особистого дворянства. Домінуючим стратифікаційним чинником у дворянському середовищі завжди виступав економічний компонент. До відміни кріпосного права показником заможності дворянина була кількість ревізьких душ, якими він володів, а після 1861 року її змінило землеволодіння. Аналіз економічного становища дворянства повіту у першій половині XIX століття засвідчив те, що переважна більшість дворян-душевласників відносилася до групи бідних дворян. Відсоток дворян "середньої руки" був незначним і складав приблизно шосту частину від усієї кількості повітових поміщиків. Однак протягом доволі значного часу, на відміну від ситуації у власне російських губерніях, де кількість поміщиків даної групи постійно зменшувалася, у повіті їх кількість залишалася стабільною. Відсоток великих власників хоча і

зростав протягом століття, але не значно. Їх зростання було в межах загальноімперських показників. Після відміни кріпацтва, коли земля стала основним показником заможності, а власність на неї втратила стану принадлежність, дворянське землеволодіння спочатку зменшилося. Однак протягом 70-х рр. XIX ст. практично повернулось до показників 1861 р. Таким чином, можна стверджувати, що ніжинські дворяни не прагнули масово позбавлятися землі. Повіт залишався цілком сільськогосподарським регіоном, як і вся Чернігівська губернія. У повіті переважало дрібнопомісне землеволодіння, а відсотки груп крупних та середніх власників до кінця століття залишалися незначними.

У ході дослідження нами були з'ясовані основні особливості демографічного процесу, пов'язані із чисельністю, складом та внутрішньою стратифікацією дворянського стану повіту. Упродовж століття у складі ніжинського дворянства відбулися суттєві зміни. Відмічена тенденція кількісного росту дворянства повіту обох категорій, що свідчило про значні соціальні зміни у середі дворянства. Разом з тим були відмічені два суттєвих скорочення чисельності дворянства – у 20-х роках XIX століття та в період Кримської війни. Перше скорочення було обумовлене державною політикою, спрямованою на виявлення осіб, що незаконно присвоїли собі дворянський статус та не змогли його підтвердити належними документами. Друге скорочення пов'язане з епідемією та значною мобілізацією дворянства до ополченських полків під час війни. Необхідно відмітити ще одну особливість, яка була характерною для повіту. Це незначна перевага особистого дворянства над спадковим. У більшості як українських, так і власне великоруських губерній таке явище не спостерігалось, навпаки, в них суттєво за кількістю переважали представники спадкового шляхетства. Суттєве кількісне зростання дворянського стану повіту і кінці XIX століття також можна пояснити недосконалістю процесу проведення загальнодержавного перепису.

Незважаючи на те, що нами були розглянуті два основних аспекти, за якими в історичній науці вивчаються соціальні еліти суспільства, залишається значна кількість компонентів, що стосуються вивчення положення повітової шляхти, які вимагають подальшого вивчення та дослідження.

Література

1. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1–2.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908–1914. Т. 1–4.

3. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. *История СССР*. 1971. № 4. С. 153–169.

4. Дудченко Г. М. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії). *Ніжинська старовина*: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2010. Вип. 9 (12). С. 133–163.

5. Потапенко М. В. Від шляхетства до дворянства: до історії польської присутності на Ніжинщині в XVIII – першій третині XIX століття (за матеріалами формулярних списків). *Ніжинська старовина*: науковий історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. 2 (5). С. 62–81.

6. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.

7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). Ф. 343. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 143–169 зв.

8. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 435. Арк. 15–15 зв.

9. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 2.

10. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 29.

11. Там само. Арк. 29 зв.

12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 98 с.

13. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 144.

14. Там само. Арк. 145 зв.

15. Там само. Арк. 144 зв.

16. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 13–22 зв.

17. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 33 зв.

18. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1034. Арк. 22.

19. Там само. Арк. 35.

20. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 3.

21. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1047. Арк. 65.

22. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1052. Арк. 46.

23. Там само. Арк. 4 зв., 36 зв.

References

1. Myloradovych G. A. Rodoslovnaya knyga Chernygovskogo dvoryanstva T. 1–2. Spb., 1901.

2. Modzalevskiy V. L. Malorosyjskij rodoslovnik / V.L. Modzalevskiy, T. 1–4. – K., 1908–1914.

3. Kabuzan V.M., Troyczkij S.M. Yzmenenye v chyslenosty, udelnom vese y razmeshheny dvoryanstva v Rossyy v 1782–1858 gg. / V.M. Kabuzan, S.M. Troyczkij // Istorya SSSR. – 1971. – № 4. – S. 153–169.

4. Dudchenko G.M. Nizhynske dvoryanstvo naprykinci XVIII st. (materialy do genealogiyi) / G.M. Dudchenko // Nizhynska starovyna: Zbirnyk regionalnoyi istoriyi ta pamiyatkoznavstva. -2010. – Vyp. 9 (12). – S. 133-163.

5. Potapenko M.V. Vid shlyaxetstva do dvoryanstva: do istoriyi polskoyi prysutnosti na Nizhynshyni v XVIII – pershij tretyni XIX stolittya (za materialamy formulyarnyh spyskiv) / M.V. Potapenko // Nizhynska starovyna: Naukovyj istoriko-kulturologichnij zbirnyk. – 2006. – Vyp. 2 (5). – S. 62-81.

6. Gurzhij I.O., Rusanov Yu.A. Dvoryanstvo Livoberezhnoyi Ukrayiny kincy XVIII – pochatku XX st.: socialno-pravovyj status i misce u vladnyh strukturax Rosijskoyi imperiyi. / I.O. Gurzhij., Yu.A. Rusanov Yu.A. - K:Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2017. - 172 s.

7. Viddil Derzhavnogo arhivu Chernigivskoyi oblasti v m. Nizhyni (dali VDACHON), f. 343, op. 1, spr. 68, ark. 143-169 zv.

8. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 435, ark. 15-15 zv.

9. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 770, ark. 2.

10. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 778, ark. 29.

11. Tam samo, ark. 29 zv.

12. Myronov B.N. Socyalnaya ystoryya Rossyy peryoda ympery' (XVIII – nachalo XX v.): Genezys lychnosity, demokratycheskoj semiy, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. / B.N Myronov : V 2 t. – 3-e izd., yspr., dop. – SPb.: "Dmytrij Bulanyn", 2003. – T. 1. – 98 s.

13. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 68, ark. 144.

14. Tam samo, ark. 145 zv.

15. Tam samo, ark. 144 zv.

16. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 322, ark. 13-22 zv.

17. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 400, ark. 33 zv.

18. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1034, ark. 22.

19. Tam samo, ark. 35.

20. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1014, ark. 3.

21. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1047, ark. 65.

22. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1052, ark. 46.

23. Tam samo, ark. 4 zv. - 36 zv.

А. О. Лейберов

председатель профкома работников

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Дворянство Нежинского уезда Черниговской губернии в XIX веке: демографическое и экономическое положение

Статья посвящена изучению проблем демографического и экономического положения дворянства Нежинского уезда Черниговской губернии в XIX веке на основе архивных материалов. В статье рассмотрены количественные показатели дворянского сословия уезда. Изучены пути формирования и факторы, которые влияли на изменение численности местного дворянства. Сделаны выводы о том, что главными факторами регулирования численного состава дворянского общества в уезде были военная и статская служба, а также законодательные инициативы и реформы, что проводились центральной имперской властью по отношению к высшему сословию. Отдельное внимание уделено соотношению потомственного и личного дворянства.

Изучена экономическая база дворянства в начале столетия, которая основывалась на владении крепостными крестьянами. Рассмотрена динамика дворянского землевладения в пореформенный период, когда главной составляющей богатства стала земля. Раскрыты изменения, которые произошли в сфере частной земельной собственности.

Исследование доказало, что Нежинский уезд на протяжении всего XIX века оставался уездом мелких и средних землевладельцев. Процент богатых помещиков был незначительным, хотя увеличивался на протяжении всего столетия.

Ключевые слова: провинциальное дворянство, демография, землевладение, экономические характеристики, Нежинский уезд.

A. O. Leiberov

Chairman of the Trade Union Committee of the Nizhyn Nikolai Gogol State University

The nobility of the Nezhinsky district of the Chernigov province in the nineteenth century: the demographic and economic situation

The article is devoted to the study of the problems of the demographic and economic situation of the nobility of the Nezhin district of the Chernigov province in the nineteenth century on the basis of archival materials. The article discusses the quantitative indicators of the nobility of the county. The ways of formation and the factors that influenced the change in the number of local nobility were studied. It was concluded that the main factors regulating the size of the noble society in the county were military and state service, as well as legislative initiatives and reforms that were carried out by the central imperial power in relation to the upper class. Special attention is paid to the ratio of hereditary and personal nobility.

The economic base of the nobility was studied at the beginning of the century, which was based on the ownership of serfs. The dynamics of noble land tenure in the post-reform period when the land became the main component of wealth was considered. Revealed the changes that have occurred in the field of private land ownership.

The study proved that Nezhinsky County remained the county of small and medium landowners throughout the nineteenth century. The percentage of wealthy landowners was insignificant, although it increased throughout the century.

Key words: provincial nobility, demography, land tenure, economic characteristics, Nezhin district.